

General-major u penziji
JOVO BOGDANOVIC

Zapisi o ratnoj ilegali

(Vojo Kovačević: „Pod otvorenim nebom”, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1985.)

Ustanak naroda Jugoslavije, iako ga je planirao, pokrenuo i iz jednog centra njime rukovodio CK KPJ, s Titom na čelu, poprimio je, naročito u početku, različite oblike, postizao blistave uspjehe i proživljavao krize, školujući i kaleći kadrove, u vatri revolucionarne borbe, da bi, poslije naizgled nerješivih i bezizlaznih situacija, na kraju izvojevao pobjedu u bici za konačno nacionalno i socijalno oslobođenje zemlje.

Plime i osjeke ustanka

Istorijske odluke CK KPJ od 4. jula 1941. godine bile su jasne i osnovni cilj ustanka utvrđen ali se svi njegovi tokovi nijesu mogli usmjeravati jedinstvenom linijom, jer su ih ometale mnoge subjektivne i objektivne prepreke i nepoznanice. Bile su to, sem ostalog, posljedice smišljene politike okupatora, pojave kvislinga, dvadesetogodišnje vladavine protivnarodnih režima stare Jugoslavije, stranačkih trvenja u predratnim godinama itd. One su bile osjetne, a njihov uticaj veliki. Zato je vojno-politička situacija u ustaničkim

mjestima i u različitim krajevima zemlje bila oličenje narodnog gnjeva, praćenog strahom od sile, neizvjesnošću ishoda borbe u koju se krenulo, pa i otvorenim i prikrivenim nadama i ambicijama pojedinaca i grupa, koje su se zasnivale na vjerovanju u snagu oružja. Takvo stanje je često pogodovalo raznim uticajima i idejama, koje su se u određenim trenucima, kraće ili duže, pretvarale u „materijalnu snagu ovladavši masama”. To i mnoge druge pojave dio su ustanka i revolucionarnog narodnooslobodilačkog rata kao najsloženijeg društvenog procesa, najteže provjere i najvećeg iskušenja naroda, bez obzira na to da li se radi o borbama na ustaničkim frontovima, u okupiranim gradovima, ili u ilegali.

U protekle četiri decenije mira o tim teškim i slavnim, ratnim i nezaboravnim danima napisani su brojni zbornici sjećanja, monografije i studije, snimljene su stotine dokumentarnih i umjetničkih filmova i izvedene desetine drama. Ipak, još nijesu iscrpljene čak ni glavne teme četvorogodišnje drame koja se dešavala na prostorima naše zemlje. To potvrđuje i nedavno objavljena knjiga generala i narodnog heroja Voja Kovačevića, istaknutog revolucionara i neposrednog učesnika najdramatičnijih događaja iz prve godine rata u graničnom pojasu Crne Gore i Hercegovine. Radi se, naime, o partizanskoj ilegali u uslovima najteže okupatorske i četničke strahovlade, u vrijeme osjeke ustanka, o čemu se u nas, barem do sada, malo pisalo. Taj je oblik borbe i otpora, bezrazložno i nepravedno, ostao malo poznat, a time i nepriznat, u zasjenku silnih borbi i pobjeda u borbama, bojevima i operacijama širom ratišta.

Vojo Kovačević u svojim memoarskim zapisima sasvim otvoreno i neposredno, poimenice, izvornim narodnim jezikom, govori o trenucima koje je sa saborcima preživljavao u uslovima u kojima su divlje zvijeri bile bezbjednije od čovjeka, jer su se nalazile na svojim prostorima, dok su ljudi, prognani u nepoznato i nepristupačno, vrebani na svakom koraku, kada čovjek u ilegali nije znao ne samo šta mu donosi sjutrašnji dan već ni šta ga očekuje iz sata u sat, prije svega od izdajnika.

Krajičak neba i bogaze

Prema naslovu knjige „Pod otvorenim nebom”, čitalac će pomisliti da su pred njenim junacima prostranstva rascvjetalih livada bujne šume — priroda puna blagodeti, ljepota i nadahnuća. Zahvaljujući vjernom prikazivanju teških trenutaka, čitalac se neće razočarati kada već na početku sazna da je od silnog bogatstva, prostran-

stva i slobode koju priroda nesebično nudi čovjeku — junaku, odnosno piscu knjige — ostao samo krajičak neba nad glavom i bogaza kojom se provlači, izmičući četničkim zasjedama i potjerama, da bi i taj tračak svijetla sasvim izgubio pod svodom neke polumračne, kamenitim liticama zasvođene doline, ili u nekom škrapu. Ali, ako su progonitelji, među kojima i neki dojučerašnji saborci, proganjanom uskraćivali slobodu „pod otvorenim nebom”, priroda je u posljednjem trenutku spriječavala fatalni čin — prekraćivanje života, nudeći mu, između škrapa, posljednji grumen još nerastopljenog snijega. U tom surom ambijentu borac ilegale — Kovačević — priželjkuje susrete sa ljudima, uklapanje u ljudsku djelatnost, košnju, sakupljanje sijena, nošenje bremena, ali se o izlasku „na polje nije smjelo ni pomisliti”. Jer partizan ilegalac je bio sam, pod otvorenim nebom, usred prirode koja mu je bila i pouzdan saveznik i surovi neprijatelj. U tome se valjalo snaći i ratovati — do pobjede ili smrti.

Kovačević svoje memoarsko kazivanje počinje od juna 1942, kada je sa grupom od nekoliko stotina komunista i skojevaca poslat na neizvjestan put, a zatim razvija radnju, govoreći i o zbivanjima u proteklim ustaničkim mjesecima, ukazujući i na uzroke te nedovoljno zasnovane, a po posljedicama gotovo tragične odluke.

Za razliku od nekih drugih krajeva Jugoslavije, ustanak u Crnoj Gori nije bio podstaknut isključivo samoodbranom naroda čiji je fizički opstanak ugrožen, već akcijom organizovanih, antifašističkih i rodoljubivih snaga, na čijem su čelu bili komunisti, a Partija je činila snažno političko i visokoorganizovano revolucionarno kadrovsko jezgro. Blistave i relativno lake pobjede nad okupatorom u prvom naletu ustanika podsticale su samopouzdanje masa i njihove vojske, pa je matica zatalasanog naroda povukla i grupe i pojedince kojima su bile tuđe osnovne težnje pobunjenog naroda. Međutim, širina i masovnost ustanka prevazilazile su snagu i osposobljenost Partije da potpuno obuhvati i pravilno usmjeri revolucionarnu bujicu. Slučajni saputnici, zahvaćeni tim revolucionarnim valom, čekali su trenutak da se od njega, vođeni sopstvenim interesima, odvoje i povuku i dio masa koji im, prema socijalnom sastavu, nijesu pripadale. Tome su pogodovali neki ustanički proglasi i ishitrene parole, koje su, manje ili više, sužavale platformu borbe protiv okupatora. Sve je to odgovaralo Italijanima, jer im je olakšavalo da dovedu nove snage i, zajedno sa organizovanim snagama kontrarevolucije, potisnu ustanike i reokupiraju Crnu Goru. Potvrdilo se da se u pokrenutim masama može, koliko god činile nezadrživu bujicu, kao julske dana 1941. u Crnoj Gori, kada dožive neuspjeh i kada se pokolebaju, izazvati demoralizacija i ispoljiti malodušnost, koja se prenosila i na dio komunista, od

kojih se poneko čak predavao okupatoru, pravdajući to „žrtvovanjem za narod”.

Neuspjesi u frontalnim borbama

Intenziviranjem partijsko-političkog rada i ispravljanjem organizacionih i političkih grešaka, partizanski pokret u Crnoj Gori je krajem 1941. godine — širenjem osnovice NOP-a, sređivanjem jedinica i zadobijanjem više pobjeda u borbi, među kojima je bila i ona na Jelinom Dubu, izvojevana 18. oktobra — prevladao sopstvenu pasivnost, prebolio neuspjehe u prethodnom periodu, obnovio narodnooslobodilačke snage i ponovo krenuo u ofanzivu. Poletom NOP-a i njegove vojske može se objasniti činjenica da je Glavni štab NO partizanskih odreda Crne Gore, sredinom novembra, formirao Crnogorski NO partizanski odred za operacije u Sandžaku, sastavljen od devet bataljona, sa 3.690 dobro naoružanih boraca. Respektivne snage činili su brojni partizanski bataljoni koji su dejstvovali u različitim krajevima Crne Gore, sastavljeni od politički svjesnih i revolucionarno opredijeljenih boraca, prilično pokretni i, uglavnom, spremni da se odvoje od užeg zavičaja i dejstvuju po zadatku Partije. S druge strane, teškoće su pričinjavali vojna organizacija kvislinga, lukava politika okupatora, posljedice ranijih poraza ustanika i, naročito, glad i zima koji su prijetili. Uz to, partizanska taktika koju je Tito preporučivao i o kojoj je govoreno i na vojno-političkom savjetovanju u Stolicama, još nije u potpunosti primjenjivana. Iako je osnova partizanske taktike bila izbjegavanje krutih frontova, jedinice Glavnog štaba NO partizanskih odreda Crne Gore na „kolašinskom frontu”, u borbi sa četnicima, vodile su frontalne akcije i, usljed nepovoljnog odnosa snaga, nedostatka oružja i municije, zime i gladi, trpjele neuspjehe. Ti neuspjesi u zaustavljanju vala kontrarevolucije, uz tragične posljedice neuspjelog napada Crnogorskog odreda na utvrđeni grad Pljevlja (1. decembar), učinili su da reakcija širom Crne Gore, povezana sa istomišljenicima iz ustaničkih krajeva Hercegovine, istočne Bosne, Sandžaka i dr., digne glavu i oružje. Zbog toga su neke akcije i akteri izmicali kontroli Partije i NOP-u u cjelini, što je uslovalo da se borbe u pojedinim krajevima, naročito gdje je bio slabiji uticaj komunista, pretvore u međusobne, često bratstveničke i plemenske svađe i razračunavanja, u kojima nijesu birana sredstva — ni na frontu, ni u pozadini.

Na držanje „kolašinskog fronta” uticala je i direktiva koja je imala dva osnovna strateška cilja: udarac po kontrarevoluciji

i stvaranje neke vrste mostobrana za povratak u Srbiju, sa uvjerenjem da će fašisti biti brzo savladani. Međutim, vojno-politička situacija je bila nepovoljna za njeno ostvarivanje, da partizani, u tim frontalnim borbama protiv bolje organizovanih i materijalno obezbijeđenih četničkih jedinica nijesu mogli očekivati drugačiji ishod osim nepovoljnog. Naime, uz nedostatak municije, iscrpljujuću glad, slabu odjeću i obuću i druge nedaće, borili su se sa snagama kontrarevolucije, sastavljanim od pripadnika vojno-političkih odreda bivšeg režima, predvođenim Dražinim emisarima i bivšim oficirima i vođama separatista, koje je okupator snabdijevao svim što je bilo potrebno za borbu i ojačavao za vođenje frontalnih borbi uz smišljenu i agresivnu propagandu.

U toj situaciji glad je bila velika nevolja, jer je umanjivala udarnu snagu boraca i jedinica, doprinoseći povremenim neuspjesima. To se, vjerovatno, najizrazitije ispoljilo u zimu 1941/42. u Crnoj Gori. Naime, neki domaćini, izmoreni glađu i pred opasnošću od smrti za nejač, prihvatili su ponude okupatora, a pojedini borci među kojima je bilo i članova Partije, pridružili su se četnicima, vidjevši u tome rješenje za naizgled bezizlaznu situaciju.

Teške posljedice „lijevih skretanja”

Pisac Kovačević ukazuje na to kako su knjiška primjena marksizma, ljevičarenje, teorija o „drugoj etapi revolucije” itd. doprinijeli osjekama NOP-a i jačanju četničkog pokreta, ali su to pospješivale i neke direktive odozgo, koje su upućivale na drastično postupanje protiv četnika i njihovih porodica, uz preduzimanje grubih mjera, kao što su paljenje kuća i protjerivanje u okupatorske garnizone. To je u pojedinim sredinama podgrijevalo osvetničke strasti i zametalo rat do istrebljenja. Najzad, odluka da se, nakon povlačenja partizana iz Crne Gore, vrati na napušteni teren 700 prekaljenih i iskusnih članova Partije i SKOJ-a bila je uslovljena ili nepoznavanjem konkretne situacije, ili iluzijom o postojanju mogućnosti da se ostvari strateška zamisao o povratku u Srbiju. Tih sedam stotina prekaljenih i iskusnih političkih aktivista činilo je znatnu političku snagu, ali ne u izuzetno teškim uslovima i na teritoriji na kojoj su do kraja bile obesnažene revolucionarne i oslobodilačke ideje, na teritoriji na kojoj su bile iscrpljene i sve materijalne rezerve, tako da su i stanovništvo i dobro organizovane kontra-revolucionarne snage zavisili jedino od okupatorskih skladišta.

Navedena zbivanja su prethodila neočekivanim i velikim iskušenjima autora knjige, u kojoj nam je predočio dramatična i potresna zbivanja u kojima su „ljudske glave pale na najnižu cijenu”.

Grupa ilegalaca koja je upućena, odnosno vraćena da djeluje na području napuštenog ustaničkog Grahova napravila je prethodno plan: prvo, da se pritaji i obmane neprijatelja, a zatim da otpočne sa povezivanjem sa povjerljivim ljudima u naseljima i ilegalcima sa susjednih područja, okupljanjem snaga NOP-a, pripremanjem naroda i, uopšte, povoljnih vojno-političkih uslova za povratak jedinica koje su u sastavu brigada marš-manevrom odstupile u Bosnu. Za ostvarenje toga plana bile su pripremljene i neophodne rezerve hrane, koje su, kao prethodnica, otpremljene u pratnji četvorice ljudi. Međutim, prethodnica je odmah upala u četničku zasjedu, iz koje su pratioci jedva spasili glave, a hranu su zaplijenili četnici. Odmah zatim, grupa ilegalaca se našla pod otvorenim nebom, bez hrane, a četnici su je u stopu gonili i, ubrzo, rasturili. Time su raspršene i iluzije o mogućem povezivanju sa pouzdanim ljudima i političkom djelovanju na terenu što su prethodna politička zastranjivanja i krajnje grubi postupci na teritoriji Grahova gotovo sasvim onemogućili. Da se na to moglo računati svjedoče i riječi pripadnika NOR-a određenog da djeluje na području Grahova, koje je zabilježio Vojo Kovačević: „Ne slažem se, drugovi! Dok smo bili tu zajedno sa vama pametnijim i iskusnijim, sa vojskom i slobodnom teritorijom, imali punu vlast, činili smo svi greške, i zamjerili se narodu. Sad vi ostavljate nas da hajdukujemo i da ispravljamo ono što smo zajednički počinili. Bojim se da bi mi koji ostajemo te greške samo uvećali. Ima neko od vas da ostane tu sa nama, a ne da svi umaknete, a nama ostavite ovo grdilo i 'da se ravnamo prema situaciji', koja će biti, to dobro znamo, samo naopaka” (str. 57).

Kada je autor knjige, uslijed gladi i žeđi, na izmaku snage, gotovo po instinktu samoodržanja, zakucao na vrata kuće u kojoj je očekivao spas i prijateljstvo — naišao je na vod četnika. Bio je to nov udarac na početku ilegale, koji je ukazao na mračnu perspektivu. Takav, gotovo izgubljeni čovjek nalazi utočište i okrepljenje u toru, među usplahirenim ovcama i kozama, i začinje prijateljstvo sa psom čuvarom Šapom. „Razgovori” sa tim četvoroonošcem i uzvraćeno prijateljstvo u skrovištu, nedaleko od domaćinove kuće, čudni su detalji iz života ilegalca, primjer čovjekove ljubavi prema životinjama i, istovremeno, umješnosti da se u sopstveno mračno raspoloženje unesu trenuci vedrine.

Čitalac će podijeliti autorovu veliku radost doživljenu pri njegovom susretu sa domaćinom kuće, uvjerivši se da ljudska so-

lidarnost i poštenje u snažnih ličnosti ne mogu zakazati čak ni kada se plaćaju vlastitim životom. I kasniji autorovi susreti u divljini i surovoj prirodi sa životinjama, među kojima i sa gorskim vukom, pokazali su da je u određenim uslovima čovjek okrutniji i od svake životinje.

Raspršene iluzije

Autor knjige, razmišljajući u osami, rijetko sudi o tome šta ga je dovelo u okolnosti u kojima čovjek čovjeku postaje vuk, a kada to, usputno, i čini — procjenjuje situaciju u kojoj se nalazi. Govoreći o stanju u Grahovu u periodu kada je vlast bila u rukama partizana, odnosno ljudi iz pokreta koji su bili opterećeni „lijevim skretanjima”, autor navodi slijedeće: „Takva tvrdoća stavova organizacije potisnula je svaku korisnu inicijativu. Sve je unaprijed isplanirano, što pogoduje da se zamrznu demokratski odnosi na svim stepenima. To je omogućavalo i neprijatelju da se pritaji, a 'otkriva' se tamo gdje ne postoji, pa su ponekad bile žrtve i prijatelji partizana” (str. 34). To je potvrda, odnosno neminovna pojava birokratizacije rukovodstva, odvojenog od naroda, kada se planiraju zadaci koji ne odgovaraju životnoj praksi.

Stanje na terenu širem od grahovske teritorije autor objašnjava utiscima sa sastanka Okružnog komiteta KPJ za Nikšić, održanog u vrijeme kada je ustanički pokret u Crnoj Gori bio u velikoj krizi, koja je i dovela do privremenog napuštanja te teritorije i vraćanja autorovih saboraca iz ilegale na teren. Tom sastanku su prisustvovali Ivan Milutinović (Milutin) i Milovan Đilas (Veljko). Dok je Milutinović sasvim razložno objašnjavao stav prema kolebljivim ljudima, govoreći da je bolje da ostanu po strani nego da pucaju na partizane, Đilas ga je grubo prekinuo: „Prekini Milutine!” Zatim je, oštrim tonom počeo da govori kako naša borba nije socijal-demokratsko taktiziranje, već revolucija koja ide u totalni obračun, zaključujući: „Ko nije sa nama, taj je protiv nas!” Autor knjige je tu scenu popratio komentarom: „Milutin je začutao. Veljko je pojačavao ton i okrenuo se Mitru Bakiću: 'Mitre, kreći odmah, pravac Katunska nahija. Sve mobilizite. Gdje se kod kuće ne nađu odrasle muške glave, a nijesu u našim redovima, sve plijenite i kuće palite!’” Autor nastavlja da je cio taj prizor doživio kao veoma mučan: „Bio sam zgranut. Ne toliko zbog oštine kursa koji je diktirao Veljko, već

zbog tona u ophođenju sa Milutinom, koji je među prisutnima uživao veliki ugled, sličan Veljkovom" (str. 35).

Iz ocjene ilegalca obhrvanog nevoljama takođe se može zaključiti o raspoloženju i perspektivama osuđenih na očajanje: „Vojo, našoj generaciji palo je udio da bude žrtva, da nestane u ovome ludilu. O zahvalnosti za njene zasluge tek će drugi govoriti. Ne ovi slobodno, koji nas izbezumljeno sretaju i žele samo da im se mićemo s očiju. Nema šta, došlo vrijeme da se gine. Milo mi je što smo se vidjeli i porazgovarali, pa će mi i smrt biti lakša, ako tako mora biti" (str. 71).

Ohrabrenje — susreti sa običnim ljudima

U Kovačevićевой knjizi nema mnogo pozitivnih likova, ali ih, ipak, ima dovoljno da se upoznaju oni kojima je stalo do poštenja, dostojanstva, hrabrosti, koji prkose neprijatelju i preziru smrt itd. U svim susretima sa ljudima autor je i u najtežim uslovima aktivan — navodi svoja gledanja na različite pojave u životu. Karakterističan je njegov dijalog sa Veljom Fijalićem (Ernest Fišer), Jevrejinom sa visokim obrazovanjem, koji se, bježeći ispred Gestapoa, sklonio kod siromašnih i poštenih grahovskih domaćina, u kući udaljenoj od naselja, u čijoj je blizini bilo autorovo privremeno sklonište. Kao poslovan i politički obrazovan i opredijeljen čovjek, pristalica građanske demokratije, čiji je uzor bila Engleska, Veljo u diskusiji sa autorom nije prihvatao prednosti demokratije „sovjetskog tipa", proklamovane tzv. Staljinskim ustavom. On nije, kao većina komunista, prihvatio i disciplinovano tumačio presude ljudima u staljinskim čistkama, jer je, kao čovjek neobavezan partijskom disciplinom, trezvenije razmišljao i samostalno donosio sudove. No, bez obzira na to što je Fišer, odnosno Veljko Fijalić, prednost jedne nad drugom demokratijom prihvatao sa rezervom, principe na kojima je zasnovana komunistička partija, međusobne odnose ljudi, moralni lik komunista i druge osnove na kojima će Partija graditi novo društvo prihvatao je bez pogovora, jer je autor knjige to pričao iz duše, onako kako osjeća. Slušajući ga pažljivo, znao je reći: „Vojo, takvu partiju volim. Želeo bih takve odnose i rado bih se uključio u njenu organizaciju i nastojao da budem dostojan član. Pristaješ li da me preporučiš da budem primljen u Partiju kad za to bude vrijeme, možda kada se završi rat". Tako je Fišer, konačno, nakon „lekcija" u koje je autor čvrsto vjerovao, zauvijek vezan za revolucionarni pokret. I braća Radovan, Petar i Stevan Milovići —

koji su Fišeru pružili utočište, a Kovačevića prihvatili iako im je kuća bila pod prismotrom četnika — spadaju u ljude obdarene iskonskim ljudskim poštenjem. Kada im je Fišer ponudio novčanu naknadu za boravak u njihovoj kući, najstariji Stevan, glava porodice, odgovorio je: „Kada se radi o glavi — o novcu se ne govori”. Najzad, kada su Fišera uhapsili četnici i predali Italijanima, od 20 zlatnika, koje je kao jedinu imovinu čuvao za krajnju nuždu, deset je ostavio Stevanu. Poslije završetka rata preživjeli Fišer je došao u posjetu dobrotvorima i Radovan mu je ponudio deset sačuvanih zlatnika.

Susreti i saradnja sa stamenim ličnostima vraćali su ilegalcima hrabrost i želju da svoj život ulože u savlađivanje nastalog beznađa, za ljepša ljudska svitanja.

Još jedan primjer svjedoči o ljudskoj tragediji i izdignutosti iznad osnovnih ličnih osjećanja. Naime, Boško Krivokapić je bio borac jedinice koja je bila upućena u Hercegovinu, gdje je, sticajem okolnosti, karakterističnih za to vrijeme, zapala u teškoće. Prilikom konfiskacije imovine nekog popa koji je odbjegao ispred partizana, popadija se požalila starješini boraca da su joj nestale neke dragocjenosti. Na to je ispred postrojene čete istupio komandant bataljona i pitao ko je šta uzeo iz te kuće i zadržao za sebe. Boško je istupio i pokazao par vunjenih čarapa. Poslije toga je formiran prijeki vojni sud, koji je Boška osudio na smrt. Prilikom izvršenja kazne rekao je samo: „Žao mi je što ginem od drugova i pozdravite mi djecu”.

Autor piše da su se dugo kolebali on i brat Čile da se, iako zatečeni u izuzetno teškoj situaciji, jave Boškovoј supruzi Joki, koja je u blizini, na proplanku, sa sinom skupljala sijeno. Naime, zazirali su da se jave ženi kojoj je muž pao od partizanske ruke, od boraca kojima i oni pripadaju. Pozvali su je, poslije dužeg kolebanja, tiho, po imenu. Odazivala im se, prepoznala ih, zaradovala se: „Blago sestri, braćo mila!... Ja Boška mrtva neću iznevjeriti. Vi ste moji kao što ste bili i Boškovi... Samo ćete vi moći da kažete pravu istinu o Bošku i skinete sa njega natovarenu mu sramotu, koja nikad nije bila njegova”. Autor dalje govori o utiscima koje su na njih ostavili hrabrost i razboritost te žene: „Tek što se sunce promolilo, probudili smo se. Joka nam je bila povod da raspravljamo o ljudima. Neke smo precjenjivali, druge zapostavljali. Odjednom smo u Joki otkrili hrabrost i mudrost, baklju u pomrčini. Niko ne bi pomislio da u tom tihom stvoru ima toliko moralne snage, čistote misli i osjećaja. Hrabrila nas je: 'Zlo ne caruje!'" (str. 161—163).

Likovi nedoraslih čobančića koji su napasali stada na proplan-cima plijene čitaoca i svijetle primjerom iz zapisa Voja Kovačevića. Oni su se, sve do večeri uzdržavali da pojedu svoj oskudni obrok, na-dajući se da će se sresti sa ilegalcima i utoliti im glad. Ispoljavali su tako, na osoben način, slobodarske tradicije ljudi toga kraja, vje-ru u pravednost stvari za koju se njihovi očevi i braća bore i iskon-ske simpatije prema prognanim i ugroženim narodnim izabranicima.

Dirljivo je kako autor doživljava pogibiju svojih drugova, ko-ji su, jedan po jedan, padali u toj teškoj i neravnopravnoj borbi. Pri tome je izostavio neka imena krivaca, vjerovatno da se ne bi „kamenom bacio” i na njihov nedužni porod. Tako je, za razliku od stotina navedenih imena, izostavio ime čovjeka koji je zahtijevao da mu ilegalci plate izvađeni krompir iz njive udaljene od naselja, kao i ime uhode koji im je doveo potjeru do samog prebivališta.

Ta grupa i desetak drugih ilegalaca bili su svjedoci i sudionici snage i uspona partizanskog pokreta, što je potvrđivano u svako-dnevnoj borbenoj aktivnosti. Sada su bili dio više od 700 boraca ostavljenih na teritoriji na kojoj su bile iscrpljene i obesnažene re-volucionarne snage i ideje. Nove, veoma teške okolnosti onemo-gućavale su izvođenje većih oružanih akcija i oživljavanje revolucio-narnog pokreta ali su ih obavezivale na aktivnost. S druge strane, trenutna uzdržanost od oružanih akcija bila je nužna radi sređiva-nja misli i izvlačenja vlastitih zaključaka i pouka. No, za prisustvo ilegalaca se znalo, s njima su računali i prijatelji i saradnici NOP-a, a naročito protivnici, koji su ih se bojali i čuvali se od osvete za poči-njena nedjela. Često se to potvrđivalo i u susretima sa mobilisanim i naoružanim pripadnicima četničkih jedinica: ako su bili na oku starješine — pucali su u vazduh, a kad su bili usamljeni — molili su ilegalce da im poštede živote. Drugačije je bilo sa četnicima koji su se bespovratno zaputili na staze izdaje i kontrarevolucije, odnosno koji su otvoreno sarađivali sa okupatorom. Sa njima, nosiocima strahovlade, moglo se „pregovarati” jedino preko nišana — mira nije moglo biti.

Slučajevi političkog zastranjivanja u tom dijelu Crne Gore u prvoj godini ustanka i preduzimanje drastičnih mjera prema politič-kim i ideološkim „protivnicima”, kako navodi Kovačević, potvrdili su pravilo da u takvoj situaciji strah obuzima ne samo one na koje se primjenjuju kaznene mjere nego i same djelioce „pravde”, koji strahuju od onih koji su iznad njih i stalno ocjenjuju svoje postup-

ke — da li su bili dovoljno oštri i da li je dosljedno primijenjena određena linija". Dva primjera koje autor navodi to slikovito potvrđuju.

Jedan čovjek je, naime, zadržao neprijateljevu pušku, pa je zbog tog uhapšen, a partizanski sud ga je osudio na smrt. Na sreću osuđenog, naišao je autor ove knjige, i odmjereno, razumno, staloženo i svestrano razmotrio „grešku” zatečenog, predloživši da se pusti na slobodu: „Drugovi su sa olakšanjem prihvatili moj prijedlog da se Jošo oslobodi” (str. 37). Očigledno, to „olakšanje” je izazvala podjela odgovornosti sa autorom, jer bi je, u slučaju potrebe, prebacili na njega zbog odstupanja od „linije”.

Drugi, drastičniji primjer desio se u Hercegovini. Uhapšeni borac pobjegao je iz jedne kuće pretvorene u zatvor, pa su zbog toga četiri stražara, stric i sinovac odbjeglog uhapšeni i osuđeni na smrt. Starješina koji je odgovarao za izvršenje kazne, uvjeren u neopravdanost takvog postupka, oklijevaao je da sprovede sudsku odluku, nalazeći se na velikoj muci — plašio se od odgovornosti ako izvrši kaznu, ali i ako im poštedi život. U međuvremenu, naišao je autor knjige i susreo se sa istaknutim partijskim rukovodiocem Dragicom Pravicom. I ona je, kako je priznala, bila uvjerena u neopravdanost tako stroge presude, ali, budući da je bila mlada, nije imala snage da sama preuzme odgovornost i promjeni je. Autor je tada na odmjeren i human način stao na stranu pravde. No, taj slučaj ukazuje na jednu drugu činjenicu — na vjerovanje onih koji se ogriješe da partizanska pravda ne zna za milost. Sumnja se bila duboko uvukla u svijest tih ljudi. Zato se stric odbjeglog i osuđenog na smrt, i poslije veoma ubjedljivog Kovačevićevog obrazloženja o puštanju osuđenih na slobodu, okrenuo licem govorniku i rekao: „Molim te, čovječe, pucaj u mene sprijeda!” Onda, kako navodi autor, „...otkopča dugme na košulji i otvorenom šakom se udari u grudi: 'Pucaj ovdje! Nemoj da me rešetaš sa leđa!' Poslije kretanja natraške i uvjerenja da su moje riječi iskrene stariji se okrenuo: 'Bog vas blagoslovio. Nicala vam šenica kuda gazili. Da bog da pobijedili. Dugo živjeli i vječna vam hvala!'"

Nadahnuće neposredno iz prirode

Autor je veliki dio teksta posvetio prirodi zbog toga što je u njoj nalazio skrovište, a povremeno, svojim plodovima, omogućavala mu je i nezavisno snabdijevanje od rijetkih i takođe ugroženih pri-

jatelja. No, činio je to i zbog raskošnog bogatstva i raznovrsnosti prirode, koju je Vojo Kovačević znalački izučio i na svoj način objašnjavao. On s prirodom živi, shvata i prihvata sve što se u njoj zbiva. Na primjer, snažno doživljava odbljesak vatre u tamnoj noći, što je uvijek lijep prizor u prirodi: „Vatra se ne vidi, ali njen odbljesak obasjava drveće i sve kutke borine talasima svijetla, lelujavog i treperećeg, odozdo prema gore, zrakasto. Boje se prilijevaju od blistavo bijele u svijetlo i tamno-zelenu, ponegdje u crnu. Teško je odvojiti se od toga prizora. Možda bi i uhoda koji nije doživio taj prizor, da slučajno naiđe na ivicu borine, bio zbunjen i uplašen”. (str. 155)

Ustanici a i vrijeme revolucije u cjelini, uvijek su karakteristični po čestim i brzim promjenama situacije na frontovima i, u vezi s tim, političkih raspoloženja učesnika: pojavljuju se strah, nedoumice i nepovjerenje u pojedinaca, pa i grupa politički nepouzdanih boraca i starješina. Ima više primjera baš iz Crne Gore, Hercegovine, istočne Bosne i drugih krajeva zemlje u kojima su žrtve bile starješine i drugi istaknuti komunisti, a prvenstveno politički komesari. To su bili po zlu čuveni četnički „pučevi”, ali je bilo i primjera manje bučnih i uočljivih, ali podjednako opasnih za najistaknutije starješine i zagovornike borbe za korjenite promjene u društvu. Čitalac će shvatiti stanje političkog starješine jedne od jedinica koje su, zbog razvoja situacije, zapale u krizu, iz njegovih navoda, kao autentičnog svjedoka čije su se riječi slušale i naredbe izvršavale sve do trenutka kada je postao progonjena zvijer, kada više nije znao iz čijih ruku može planuti puška, što je, čak, bolje nego živ pasti u ruke dojučerašnjim saborcima koji su postali otpadnici pokreta — saradnici okupatora. On kazuje da je krajem maja, u vrijeme krize pokreta, osjećao da u njegovom bataljonu, u kojem je bio politički komesar, „... može doći do drame i da dio vjernih kadrova može iznenadno postati žrtva četničkog divljanja. Prekinuta je svaka veza sa višim štabovima i partijskim komitetima. Samo su stizale zloslutne vijesti o komešanjima u tom dijelu Hercegovine. Iščekao je štab Južnohercegovačkog odreda. Ne znam da li je ko od drugova stradao. Okolo je već praštalo i partizani se više nijesu osjećali sigurnim u svojoj jedinici”. Dalje pisac navodi riječi brata i saboraca Čila: „Ne možeš da otkriješ gdje ti je neprijatelj i da se snađeš kako sa njim da se obračunavaš. Isto tako, ne znaš koga bi poveo u borbu, a očekuješ da postaneš žrtva u sopstvenoj jedinici”. (str. 89—90)

Porodična drama kao tabu-tema

Dosljedan metodu da čitaocu samo naznači pitanje i navede osnovne činjenice, a zatim ostavi prostor i vrijeme za donošenje konačnih zaključaka, autor je i decenijama porodičnu tabu-temu — tragičnu pogibiju oca — prepustio sudu čitalaca. Dostojanstvenik iz redova crnogorske vojske, Petar Kovačević, otac sedmorice sinova predratnih komunista, pratio je njihov revolucionarni rad i dosljedno slijedio njihov put — od policijskih hapšenja i tortura, preko istražnih zatvora i robija, do tragičnog 8. marta 1942, kada su ga likvidirali saborci njegovih sinova. U tome je imao politički nerazjašnjenu ulogu jedan poznati komunistički borac, u ustanku istaknuti starješina, a prije rata višegodišnji zatočenik kraljevskih zatvora. Oca sedmorice komunista likvidirala je „komunistička pravda“, a priča o tome se čula nadaleko. U govorkanju su pominjane i „oceubice“, što se dugo prepričavalo. Iako su se braća dogovorila da se o tom zlosrećnom slučaju raspravlja samo u porodičnom krugu, a konačni sud donese u prisustvu i onih koji su u toj tragičnoj odluci imali glavnu riječ — to je ostalo neostvareno jer je od sedam Petrovih sinova u vrijeme kada je pisano štivo živ samo autor knjige, a oni koji su odlučivali o smrtnoj kazni nijesu preživjeli rat. Međutim, glasine su se širile i održavale u narodu godinama poslije rata. Čak se u „Novim priložima za biografiju Josipa Broza Tita“ (str. 713—714), u dijelu u kojem se govori „tabu-tema“ zbog toga što su učesnici događaja još živi, kaže: „U Crnoj Gori, na primjer, petorica sinova u jednoj porodici — od kojih je svaki bio na visokoj partijskoj i partizanskoj funkciji — osudili su na smrt i streljali rođenog oca, zato što je javno kritikovao neke postupke lokalnih partizanskih vlasti. Oni su smatrali da su obavezni da kazne prvo svoga oca, pa posle ostale. (Jedan od tih sinova, moj je dobar prijatelj, ali ja nikad nisam hteo da ulazim u motive tog slučaja oceubistva i šta ih je nateralo da to učine). Zato treba čekati da prođe vreme, da dobijemo distancu od tih traumatičnih događaja, da sačekamo da se prikupe dokumenti i svedočenja o njima, kako bi buduće generacije i istorijska nauka mogli da dublje i bolje sagledaju ove strahote rata, nego što možemo mi, njihovi neposredni učesnici“.

Na osnovu onoga što je o tom slučaju objelodanio autor knjige, smatramo da je već prošla ta „distanca“ i da je dobijeno istinito svjedočenje za istorijsku nauku. Samo na osnovu nekoliko očiglednih činjenica iz spleta nesrećnih okolnosti oko toga tragičnog događaja može se suditi o tome šta se zbivalo i kako se u Grahovu sudilo i presuđivalo. To su: Pavlovo izbjegavanje da se susretne sa bra-

com, a on se one kobne večeri nalazio u Grahovu kada je strijeljan otac; grub postupak komandira Spasoja prema Petru, svakako po naređenju; pismo upućeno sinu, a nađeno u novčaniku strijeljanog oca (vjerovatno sa razlogom uništeno) i — kao najvažnije — pismo tadašnjeg komandanta Nikšićkog NO partizanskog odreda Save Kovačevića, upućeno Grahovskom partizanskom bataljonu, u kojem doslovno piše: „Dobro je što ste na vrijeme likvidirali petokolonaše Petra i Novicu. Ovamo ko ih god poznaje, taj akt sa zadovoljstvom pozdravlja”. Uz te podatke, odmah iza tih komandantovih riječi, autor — jedan od sedmorice braće, od kojih su trojica proglašeni za narodne heroje, navodi riječi koje je Sava pred njim izgovorio: „Ubili su Petra, našeg čovjeka i napravili grdnu grešku i štetu?!” Tako pisac, u ime istine, ne šteti ni veličinu i legendu kakav je bio Sava Kovačević, što pokazuje da je i on bio čovjek. Pišući o mnogima, i mrtvima i živima, za njega je istina vrhovni kriterij bilo da se radi o svjedočenju o saborcima sa Beogradskog univerziteta, iz ustanka u Crnoj Gori, Boki i Hercegovini i iz ilegalne borbe, ne umanjujući nikome ni zasluge ni slavu.

Cetnici su iskoristili Petrovo strijeljanje, govoreći da će komunisti sve starije ljude smaknuti, jer „kada Petar gine od svojih sinova, sa kojima je bio u istom šancu — šta onda čeka ostale!?”

Prilikom rasuđivanja o očevoj smrti sinovi su ostali vjerni principu da se sačuva etička vrijednost pokreta, jer ona mora ostati izvan ličnih emocija.

Zaslužena nagrada „4. juli”

U tekstu su različitim štamparskim slogom odvajani događaji, vrijeme i mjesta zbivanja onako kako su, posredno ili neposredno, bili vezani za događaje — počev od vremena kada se pisac, tako reći, odvojio od svijeta, danima i mjesecima prepušten sebi, u neizvjesnosti, izložen surovim progonima i prijetećoj samoći. Pisac piše bogatim izvornim i lijepim jezikom kojim se služi narod njegovog zavičaja. Ipak, ponekom čitaocu neće biti jasne pojedine riječi vezane za uže prostore i narodne običaje, što je vrlina jezika gotovo lišenog stranih riječi.

Pisac Vojo Kovačević je uložio veliki trud da bi prikupio mnoštvo podataka o vremenu, našim ljudima u njemu i njihovim sudbinama koje pominje u knjizi, čime je ostao dosljedan svom osvjedočenom humanizmu. U iscrpnim fusnotama navodi podatke koji dopunjavaju i razjašnjavaju mnoge važne događaje, pa je izlaganje

u osnovnom tekstu mnogo preglednije, jasnije, razložnije i cjelovitije, a sadržaj i poruke knjige u cjelini vjerodostojniji, bliži čitaocu.

Iako se odnosi na događaje iz relativno kratkog vremenskog perioda i na zbivanja vremenski ograničena na malom prostoru, u ovoj knjizi će budući istoričari i svi drugi istraživači naći mnogo elemenata za jasnije i nepristrasnije rasuđivanje o jednom burnom vremenskom razdoblju, o ljudima i događajima sa tromeđe triju današnjih naših republika, zavičaju vječitih bundžija i znanih slobodara. Ona će za generacije koje dolaze i koje će budućnost graditi na tekovinama borbe pišćevih saboraca biti izvorno, uvijek otvoreno i poučno memoarsko štivo, koje će lako i brzo nalaziti puteve do ruku i srca mladih, plijeneći svojom neposrednošću i iskrenošću svjedočenja. To je razlog što je knjiga „Pod otvorenim nebom” već prve godine nakon izlaska iz štampe dobila visoko društveno i literarno priznanje — „Nagradu 4. juli” za publicistiku, a u konkurenciji za nagradu „Dimitrije Tucović” s razlogom je bila u samom vrhu izdanja u 1985. godini.

S U M M A R Y

NOTES ON THE ILLEGAL COMBAT ACTIVITIES IN PAST WAR

The Military Publishing House, Belgrade, published in the second half of 1985 the book *Under The Open Skies* written by the National Hero and Colonel General, ret., Vojo Kovačević.

The author is an outstanding revolutionary, one of the organizers of the general popular uprising and one of participants in most dramatic events that occurred during the first two years of the Yugoslav liberation war in the frontier belt between the Yugoslav provinces Montenegro and Herzegovina. In this book he makes the reader see how the uprising in Montenegro developed at the very beginning of the war a powerful impetus owing to the organized action of anti-fascist and patriotic forces, headed by communists. Brilliant and relatively easily achieved victories over the enemy forces in the first surge of insurgents bolstered up the self-confidence of popular masses and their Army, so that the mainstream of the stirred people and insurgents was joined also by some groups and individuals who did not share the basic strivings of the insurgent people. These casual fellow-travellers waited only the appropriate moment to separate themselves from the uprising and to take with them a part of popular masses in the process. This was made easier for them owing to certain proclamations and precipitate slogans issued by the insurgents that were narrowing the platform of the struggle against

the invader and caused loss of morale and faint-heartedness in the ranks of a part of popular masses.

The author cites also some wrong directives „from above” which instructed the insurgents to deal drastically with all the opponents of the national liberation movement, their families included. These instructions were in some environments rigidly and uncritically applied and thus were vindictive passions stirred up and a war of extinction was imposed. All these resulted in a strengthening of the chetnik movement and in a retreat of partisans from Montenegro. By the decision of the Communist Party from June 1942, however, were returned to this area some 700 experienced communists, with a mission to revive the popular uprising. Upon their return they experienced all the horrors and difficulties of working under extraordinary hard illegal conditions. This book contains mostly memorabilia on this illegal partisan activities, on actions carried out by partisan fighters, and on attitudes and performing of the people under the conditions of the most cruel and oppressive regime of terror imposed by the invaders and chetniks.

Although they pertain to the events from the first period of war that occurred in a limited geographic space, the future, historians and other researchers will find in these memorabilia numerous elements for unbiased judgements on this tumultuous period of the Yugoslav history in this area, on the people of this area and on events occurred there in that period. This is the reason why the book *Pod otvorenim nebom* was already a year after its publishing awarded the high social and literary reward for publicity — 4. jul (4th of July).

R E S U M E

MEMOIRES SUR LA LUTTE CLANDESTINE

Dans la deuxième moitié de 1985, l'*Institut d'édition militaire* de Belgrade a publié le livre *Sous le ciel ouvert*, sorti sous la plume de Vojo Kovačević, héros national et général de division en retraite.

Eminent révolutionnaire et organisateur de l'insurrection populaire généralisée, l'auteur de ce livre a vécu les événements les plus dramatiques qui se sont déroulés au cours des deux premières années de la guerre dans la région limitrophe entre le Monténégro et l'Herzégovine. Dans son livre il témoigne du fait que, dès le début même de la guerre, l'insurrection au Monténégro a connu un puissant essor par l'action organisée des foyers antifascistes et patriotiques avec à leur tête les communistes. De brillantes victoires facilement remportées sur l'occupant par des premiers assauts des résistants ont inspiré de l'autoconfiance aux masses populaires et à leurs armées, ce qui s'est traduit par le fait que les principaux courants de la résistance ont été rejoints par des groupuscules et individus pour qui les aspirations du peuple insurgé restaient étrangères. Ces alliés de passage ne faisaient qu'attendre leur moment propice pour se détacher de la résistance et entraîner une partie des masses populaires. Y ont contribué quelques proclamations et mots d'ordre précipités et

mal à propos des résistants qui n'ont fait que réduire la plate-forme de la lutte contre l'occupant et semer dans le peuple le défaitisme et la véléité.

L'auteur cite quelques décisions erronées prises d' "en haut" selon lesquelles il a fallu traiter durement tous les adversaires du Mouvements de libération nationale, ainsi que les membres de leurs familles. Chose faite, dans certains milieux, de façon brutale, sans aucun sens critique, pour chauffer des passions revanchardes et imposer une guerre d'extermination. Le tout s'est soldé par la montée du mouvement tchetnik et le retrait des partisans du Monténégro. Pourtant, suivant une décision du Parti, de juin 1942, 700 communistes aguerris ont été envoyés dans ces régions pour relancer la résistance. De retour dans ce pays, ils ont dû vivre toutes les horreurs et adversités d'un travail clandestin dans des conditions extrêmement dures. Pour la plupart, il s'agit de mémoires témoignant de cette lutte clandestine des partisans, de l'action des combattants et de l'attitude du peuple dans les conditions de la dure terreur imposée par le gouvernement de l'occupant et des tchetniks.

Quoique portant sur les événements du début de la guerre et traitant d'une région restreinte, cette matière du type de mémoires permettra aux futurs historiens et autres chercheurs d'y voir plus d'un élément en faveur d'un jugement impartial sur une période mouvementée, sur les hommes et les événements de cette région. C'est pourquoi, un an après sa parution, ce livre a valu à son auteur le prix „Le 4 juillet", haute récompense sociale et littéraire décernée à des publicistes.

Р Е З Ю М Е

ЗАПИСКИ О ВОЕННОМ ПОДПОЛЬЕ

Военное издательство из Белграда во второй половине прошлого года выпустило книгу „Под открытым небом" Народного Героя и генерал-полковника в отставке Войо Ковачевича.

В книге выдающийся революционер и непосредственный участник в самых драматических событиях первых лет войны в пограничном районе Черногории и Герцеговины рассказывает о партизанском подполье в условиях тяжелейшего оккупантского и четнического террора, о том, как восстание в Черногории в самом начале получило сильный толчек, благодаря организованной деятельности антифашистских и патриотических сил, во главе которых находились коммунисты. Блестящие и относительно легкие победы над оккупантом в первом налете повстанцев поощряли самоуверенность народных масс и их войск, и поэтому к потоку взволнованного народа присоединились группы и одиночки, которым были чужие основные стремления бунтующего народа. Эти случайные спутники ждали минуты, чтобы отделились от восстания и повели часть масс с собой. Этому способствовали и некоторые повстанческие манифесты и несоответствующие лозунги, сужавшие платформу борьбы с оккупантом, и вызвавшие у части народных масс деморализацию и малодушие.

Автор ссылается и на некоторые ошибочные директивы „сверху", которые давали указания для грубого отношения к четникам и их семьям.

Это в некоторых средах разжегало страсти мщения и навязывало войну взаимоуничтожения. Все это влияло на усиление четнического движения и отступление партизан из Черногории. Но, по решению Партии в Черногорию вернулось 700 закаленных коммунистов, с целью усилить восстание, и они, после возвращения, переносили все ужасы и трудности работы в исключительно сложных условиях подполья.

Хотя относится к событиям первых дней войны, случавшимся на ограниченном пространстве и в органиченном периоде времени, в этом мемуарном материале будущие историки и другие исследователи найдут много данных для беспристрастного размышления об одном бурном периоде и о событиях и людях из этого края. В этом заключается причина того, что книга „Под открытым небом“ уже в году выхода из печати получила высокое общественное и литературное признание за публицистику — Награду „4 июля“.